

**Felhívás címe: Társadalmi és környezeti szempontból fenntartható
turizmusfejlesztés
A felhívás kódszáma: TOP-6.1.4-16**

**Projekt címe: „Romkert turisztikai célú fejlesztése – védőépület
megépítése”**

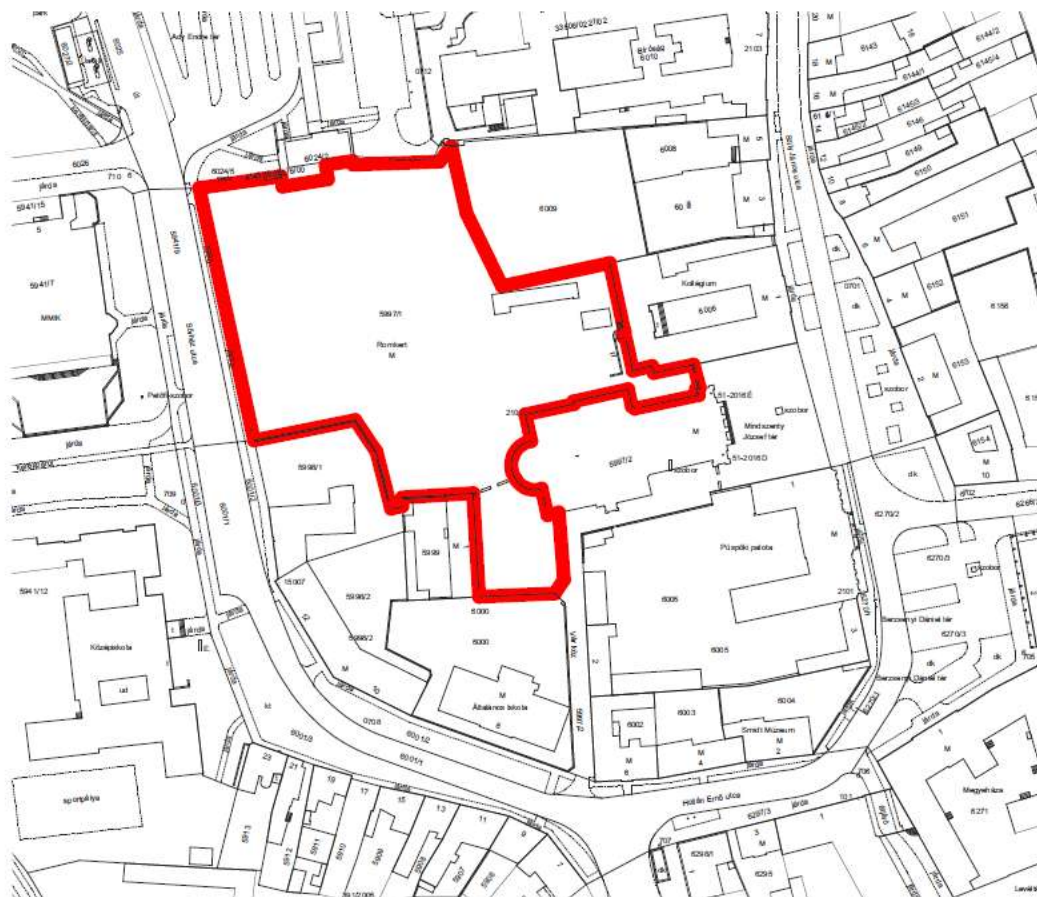
*Készítette: Savaria Városfejlesztési Nonprofit Kft.
2017. április 12.*

Az alábbi javaslat a Terület- és településfejlesztési Operatív Program és Szombathely Megyei Jogú Város Integrált Területi Program 2014-2020 alapján készült el.

A TOP-6.1.4-16 sz. felhívás módosított területspecifikus melléklete alapján SZMJV Önkormányzata számára elkülönített indikatív keretösszeg összesen: 3400 millió Ft.

1. Javasolt akcióterületi lehatárolás

Az akcióterület lehatárolása: Romkert területe.

2. Fejlesztés indokoltságának bemutatása

Romkert fejlesztésére vonatkozó tanulmánytervet SZMJV februári Közgyűlése elfogadta. A tanulmány tartalmazta a Romkert területén egy védőépület megépítését az Aula mozaikjának megőrzése és bemutatása céljából.

Védőépületben történő bemutatás - különösen a hazai klimatikus viszonyok közepette - jelentheti a legsikeresebb, jóllehet legköltségesebb, de fenntartható megoldást romemlékeink megőrzésére és bemutatására. A fizikai védelmen túl a zárt, de átszellőztetett, vagy akár temperált térben a restaurálás és bemutatás lehetőségei jelentősen kitágulnak.

3. A projekt műszaki-szakmai tartalma

Tevékenység neve	Romkert turisztikai célú fejlesztése – védőépület megépítése		
Tevékenység gazdájának megnevezése	Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata		
Tevékenység helyszíne	Utca: Mindszenty József tér	Házszám: 1.	Helyrajzi szám: 5997/1
Illeszkedés a támogatható tevékenységéhez	Kötelezően megvalósítandó tevékenység		
Tevékenység besorolása funkció szerint	Önállóan támogatható: A térségben jelentős kulturális és örökségi helyszínek turisztikai fejlesztése Önállóan nem támogatható Kötelezően megvalósítandó tevékenység		
Tevékenység célja	Helyi, térségi jelentőségű, turisztikai vonzerőt képező épített örökség turisztikai célú hasznosítása, környezetének fejlesztése.		
Tevékenység szakmai leírása	<p>A legfontosabb feladat az Aula mozaikjának megmentése, restaurálása és visszahelyezése (műtárgyként), továbbá az Aula romjai felett az egykori tömeg-teret megidéző védőépület megépítése (kilátóval vagy anélkül).</p> <p>A Műemlékvédelmi Tanácsadó Testület előzetesen egyhangúlag támogatta a közgyűlés által elfogadott koncepciót, annak kilátóval bővített változatát, továbbá egyetértett a bemutatott kortárs építészeti megoldással. A meglévő Lux Kálmán által tervezett védőépület nem tölti már be eredeti funkcióját, megfelelő dokumentálás után elbontásra kerülne.</p> <p>Az Aula új védőépülete a régi teljes alapterületét magában foglalja. A szeminárium felől a bejárati előtető magassága az emeleti ablakok alatt végződik, nem zavarva azokat. A belmagasság fokozatosan emelkedik, majd az apszisnál a feltételezett eredeti magasság kerül modellezésre a térérzet érdekében. A kiemelés függőleges falsíkjára statikus és vetített grafikával megidézésre kerül az egykori aulatér belső világa. Az engedélyezési tervekhez talajmechanikai vizsgálat elvégzése szükséges. Lehetőség szerint előre gyártott acélszerkezetű és nagy elemekben bedaruzott épületet kell megépíteni, amelynek külső héja reflektáló anyaggal borított. A kilátó lépcsőháza és a felvonó a középkori várakból indítható.</p>		

	Fontos, hogy a pályázati felhívásnak megfelelően a védőépület megépítésével párhuzamosan, olyan bemutathatóságot szolgáló technikai eszközök kerüljenek beszerzésre, amelyek kézzelfogható, feltölthető, kipróbálható élményeket nyújtanak a látogatók számára. Ezek lehetnek bemutatást segítő informatikai eszközök (pl. projektor, hologram, számítógéprendszer stb.), virtuális vagy kiterjesztett valóságot és más technikát használó viselhető ill. hordozható eszközök (pl. szemüveg, sisak), érintőképernyős rendszerek stb.		
Célcsoport bemutatása	<ul style="list-style-type: none"> - belföldi turisták, - Szombathely és közvetlen környezetének lakossága 		
Megvalósítás tervezett kezdete	Év: 2017.	hónap: július	nap: 01.
Megvalósítás tervezett vége (év, hónap, nap)	Év: 2019.	hónap: december	nap: 31.
Pályázati felhívás szerinti elszámolható / becsült építési költségek (Ft)	937.260.000,-Ft		

4. Összefoglaló javaslat költségvetésre és indikátor mérőszámok vállalására

Költségtípus	Költség / elszámolható támogatás
Előkészítés költségei	61 645 000
Beruházáshoz kapcsolódó költség	937 260 000
Eszközbeszerzés (kötelező elem 10%)	123 190 000
Szakmai megvalósítás ktg. (műell., marketing,nyilv.)	48 695 000
Projektmenedzsment ktg.	29 210 000
Összesen	1 200 000 000

A projekt tervezett időtartama 2017.07.01-2019.12.31. (30 hónap)

5. A fejlesztési program eredményességét mérő mutatók

Indikátor neve	Mértékegység	ITP-ben vállalt célérték (3 projekt összesen)	Célérték projekt zárás (Romkert)	Azonosító
Fenntartható idegenforgalom: A természeti és kulturális örökségnek, illetve látványosságnak minősülő, támogatott helyszíneken tett látogatások várható számának növekedése/ <ul style="list-style-type: none"> - kulturális és örökségi helyszínek fejlesztése 	látogatós/év	18 258	9 000	CO09

Fenntartási kötelezettség: a projekt befejezésétől számított 5 év.

Melléletek:

1. sz. melléklet: Fotódokumentáció
2. sz. melléklet: Járdányi Paulovics István Romkert – tanulmányterv kivonat

**Romkert és környezetének fejlesztése
II. ütem**

TOP-6.1.4-16-SH1

FOTÓDOKUMENTÁCIÓ

SAVARIA

Járdányi Paulovics István Romkert

tanulmányterv – kivonat

Szombathely Megyei Jogú Város Közgyűlése elé

Preambulum

Jelen összefoglaló a Narmer Építészeti Stúdió által összeállított tanulmányterv kivonata. Tárgyi feladatra Szombathely Város Polgármesteri Hivatala adott megbízást 2016. augusztusában. A helyszín megismerése, felmérése után több egyeztetés történt az érintettekkel, úgymint Savaria Múzeum és Járdányi Paulovics István Romkert szakemberei, intézményvezetői, Polgármesteri Hivatal szakemberei, egyházmegyei főépítész, szakértő restaurátorok, műemlékvédelmi referens, továbbá 2017.02.21-én a Műemlékvédelmi Tanácsadó Testület ülésén is bemutatásra kerül a tanulmányterv lényegi része, ahol a fő projektelemek támogatást kaptak. Jelen összefoglaló nem tartalmazza teljes részletezettségben a tanulmányterv valamennyi elemét, szöveges és rajzi munkarészeit, azt Vállalkozó a Közgyűlés támogatása, véleménye alapján véglegesíti. Az alábbiakban már átvezetésre került a fent említett Tanácsadó Testületi vélemény is, jöllehet az ülés jegyzőkönyve még nem érkezett meg.

Előzmények

1. 2016. augusztusában Szombathely Város Polgármesteri Hivatala megbízást ad a Járdányi Paulovics István Romkert fejlesztésével kapcsolatos tanulmánytervre.
2. Megbízónak szándékában áll több pályázati forrást is felhasználva jelentős fejlesztésekbe fogni, részben értékmegőrzési, részben turisztikai célzattal.
3. A tanulmány az egykori Püspökkert területére terjedt ki, de figyelemmel kellett legyen az autóbusz pályaudvar távlati elköltöztetése esetén az így felszabaduló területre is.
4. Figyelembe kell venni a Romkertet átszelő sétányt, amely kivitelezése 2017.02.16-án megkezdődött (tervező Józsa Dávid, Sopron).
5. Prioritásként kellett kezelni az egykori Aula és az ún. Oktagonális épület maradványait, ehhez lásd a két állapotjelentést Mladoniczky Réka intézményvezetőtől. Az Aula esetében a Múzeum kifejezett szándéka az egykori tér érzékeltetése (a Római Birodalom negyedik legnagyobb császári fogadóterme, és az egyetlen, amelyben mozaik maradt fenn).
6. A mozaikpadló a teljes pusztulás határán van, sem az eredeti helyén, sem annak szintén tönkrement védőépületében nem őrizhető meg.
7. Az ún. Oktagonális épület mozaikja és egyedülálló freskói szintén a teljes tönkremenetel határán vannak, külső térben a további restaurálásuk nem lehetséges.
8. Felmerült az igény „valódi római” épületrekonstrukciókra, ez is vizsgáltuk, úgymint az egykori fogadóépület (ma szórakozóhely) és lehetséges régi-új funkcióját is.
9. Szintén vizsgálandó a teljes terület közlekedési eltárása, funkciója, lehetséges működése, tekintettel az egyházi tulajdonra, múzeumi kezelésre és a város szándékára.

Áttekintés

A régészetben, illetve a régészet prezentálásában, exponációjában sajátos konjunktúra figyelhető meg. A régészeti műemlékvédelem egy fontos feladata az adott objektum(ok) **restaurálása és muzeális prezentációja** a szakmai közönség és a látogatók számára. Az őskori világot megidéző szabadtéri bemutatóhelyek, az ókori és középkori romok konzerválása és bemutatása **a lehetőségek szerinti legjobb módszer(ek) kiválasztására** kötelezi el a későbbi generációk felé a szakembereket. Ma már tudjuk, hogy az egyre mostohább klimatikus viszonyok a sokszor évezredek korú maradványokat megfelelő védelem nélkül rövidtávon elpusztítják. A minimális és sokszor elégséges megoldás a védőépület vagy védőtető létesítése, azonban egyre-másra jelentkezik a társadalmi igény közérthető, **az eredetit megidéző**, valóság-hű rekonstrukció, vagy azzal összemérhető **élményszerű bemutatás** megvalósítására is. Komoly etikai és metodikai problémákat vetnek fel és szakmai vitákat indukálnak a legkülönbözőbb helyreállítási-bemutatói és rekonstrukciós-modelllezési kísérletek, ahol a didaktikai módszerek betartása mellett minden esetben szükséges hangsúlyozni, hogy egy lehetséges elképzelés, elméleti rekonstrukció került bemutatásra.

Pompeji felfedezésével és az ásatások megkezdésével sok minden elkezdődött, amely folyamat napjainkig kíséri a szakmát. Egy olyan régészeti területről beszélünk, ahol már 1748-ban folytak „tudományos jellegű” ásatások, leletkiemelések, amelyek – a tudomány szempontjából szerencsés módon – máig befejezetlenek. Az alapkérdés ma már nem csak az ásatásból nyerhető információk terén, hanem az örökség megőrzésén, a légszennyezés és a környezet káros hatásainak kiküszöbölésén, valamint a tömegetturizmus „romboló” következményeinek megelőzésén is fennáll. Schliemann és Evans felfedezéseivel, majd Howard Carternek a korabeli újságolvasókat sokkoló szenzációs leleteivel kezdődött a tudományterület igazi felvirágzása. A II. Világháború új lendületet adott az archaeológia diszciplinájának; W. Ceram könyve „A régészet regénye” számos nyelven több millió példányban kelt el.¹

Az örökségvédelem számos módszert kísérletezett ki és valósított meg az elmúlt évtizedekben a régészeti, történeti és természeti örökség, mint kulturális-turisztikai potenciál bemutatására. Az **értékteremtés** mellett olyan új szempontok merültek fel, mint a **vizualitás, [tér]élmény, virtuális megjelenítés, információközvetítés**, stb. Ezek egy hagyományos értelemben vett műemléki bemutatás esetében a konzekvens módszerek betartása mellett aligha kerültek-kerülnek előtérbe. Általában a vizuális nevelés színvonala nem javult, a „vizualításra” viszont soha nem látott igény mutatkozik. A tudományos-ismeretterjesztő és mozifilmek új látványvilága, a felgyorsult mindennapok vizuális hatása alapjaiban más nézőpontot igényel. Egy múzeumi kiállítás, természetvédelmi bemutatóhely kialakítása, egyáltalán a kulturális örökség bármely szegmensének megjelenítése kihívásokkal teli, gyors sikerrel nem mindig kecsegtető feladatot kínál. Az információs társadalom látványigényéhez fel kell nőni, használni kell a legkorszerűbb technikai lehetőségeket - az értékek és megfelelő interpretációjuk szem előtt tartása mellett.

Egy sajátos, dinamikus növekedés figyelhető meg a természeti-kulturális örökség intézményei és beruházásai területén. Mind minőségi, mind mennyiségi szempontból változik a szemlélet, átalakulnak a módszerek, a „látványok” magukért beszélnek. A kiállítási-bemutatói szempontok ma már „látogatóbarátok”, a múzeumpedagógia és örökségmenedzsment külön diszciplinává vált, körvonalazódott az örökségtudomány szakterülete is. Sok esetben a múzeumi épületek, bemutatóhelyek, élményparkok látványvilága, attraktivitása túlnő a műtárgyon, a kollekción, önmagában válik a turisták célpontjává. Az 1990-es évektől a „múzeumok idejét” éljük, szinte egymással versengve épülnek-nyílnak az újabb létesítmények, zavarba ejtő nagyvonalúsággal

---

¹ C. W. Ceram, Gods, Graves and Scholars, New York, Knopf; London, 1971, Gollanc; magyarul: A régészet regénye. Budapest, Gondolat, 1959.

készülnek a régi múzeumok rekonstrukciói. A multimédia eszközeit felhasználó kiállítások és a látogatók bevonását célzó interaktív számítógépes terminálok vagy kísérleti műhelyek létesítése az eddigiektől eltérő helykihasználást, külső és belső építészeti megoldást igényel. Az újabb keletű projektötletek egyfajta **szellemi örökség-közvetítést**, tárgyi anyagban nehezen interpretálható bemutatást **céloznak**. A turisztikai attrakciók számának növelése egy bizonyos határon túl csak komoly szellemi és anyagi befektetések árán valósulhat meg, így van ez a Járdányi Paulovics István Romkert tervezett fejlesztése esetében is. Szükséges a rendelkezésre álló szellemi és materiális anyag újraértelmezése és értékelése, a korunknak megfelelő programtervek megalkotása. Fontos ráirányítani a figyelmet, hogy ma már a természeti és régészeti örökség megóvása és bemutatása elképzelhetetlen egymás nélkül. Ebben új szempontoknak kell érvényesülni, figyelembe véve korunk kihívásait és igényeit, valamint a legmagasabb szakmai elvárásokat.

Egy svájci építészekből álló csoport² 1977-ben javaslatot tett az athéni *Acropolis* egy hatalmas, átlátszó kupolával történő lefedésére, amely az egyre növekvő levegőszennyezés kártékony hatását és így a romok pusztulását volt hivatott megállítani. A mintegy 40.000 m² felületű sziklaplatót egy transzparens burkolatú elliptikus acélkonstrukció fedte volna. A buborékot formázó nagyvonalú szerkezet azonban gyakorlatilag megvalósíthatatlan volt, rávilágított azonban a legfontosabb, más területeket is érintő, az egyre gyorsabb ütemben jelentkező problémákra, és új lehetőségeket világított meg az örökségvédelemben.

A 18. század végén a klasszikus ókor szenvedélyes újrafelfedezése a romok ártatlanságát nyomtatékosította; az érintetlen rommező-romkert a romantika-életérzés fontos részévé vált. Az újonnan felfedezett és a már évszázadok óta ismert lelőhelyek metszeteiken, táblaképeken megörökítve ismertté váltak, feltárások, kutatások, felmérések következtében az ismeretanyag bővült – a módszerek tökéletesedtek. Sok esetben ezek a művészi grafikák – bár pontosságuk sokszor kétséges és a művészi „szabadság” nevében soha nem létezett dolgok ábrázolása is tetten érhető – mára a ritka és értékes források közé tartoznak. A 19. század első komolyabb tudományosan is megalapozott régészeti vállalkozásai visszafordíthatatlanul beavatkoztak az addig romantikus romegyüttesek képébe. Ha egy-egy ilyen korabeli metszetről is ismert lelőhelyet ma meglátogatunk, és összehasonlítjuk vizuális forrásainkkal, akkor szinte alig ismerünk rá – lásd a Romkertet megörökítő falképeket a Püspöki Palota Sala Terrena-jában.

Sok minden más is történhetett azonban a rommezőkön. Purista szellemiségű helyreállításokat végeztek, melyek egy kiválasztott periódust preferálva minden későbbi hozzáépítést eltávolítottak. Kiegészíthették később fellelt töredékekkel a fennmaradt állapotot, amelynek bevett módszereit a különböző nemzetközi charta-k a 20. század során rögzítették. Néhány híres és közismert rom teljesen új építésű illetve részint újból összerakott, mint például a *Tholos Delphi*-ben, a *Teatro Marittimo* Tivoliban *Hadrianus*-villában, az *ephesos*-i *Celsus*-könyvtár homlokzata, számos templom Egyiptomban is.

Ezen tanulmánynak nem célja a legkülönbözőbb rekonstrukciós lehetőségek elemzése, és általános „recept”-ek megfogalmazása. Az általános érvényű megoldások, típusesetek katalogizálása helyett az egyediség hangsúlyozása sokkal lényegesebb, amely egyben garancia is lehet a bemutatás sikerére. A 60-as évekre alakult ki a vélekedés, hogy a műemlékek, **romemlékek túlélési esélye nagymértékben nő, ha a használat, funkcionális működés biztosított**. Időközben elérkeztek a komoly, megmentés-konzerválás érdekében tett beavatkozások sokszor már második felújítási periódusai, funkcióváltások, teljesebb kiépítések, stb., erre releváns példa a szombathelyi Iseum néhány évvel ezelőtti

---

² Monique Guillaume-Gentil, Roger Lagier, Hans Lüdin, Olivier Rossel, Jaques Schär, Sauver l'Acropole. Synthèse entre le Génie de Platon et la Technologie du 20ème Siècle. Genf 1977.

újrarendelése, egy teljesen új szemléletű helyszíni bemutatás kivitelezése.³ A tendencia folyamatos és folytonos máig tartó folyamat; **a megfelelő funkció megtalálása** pedig továbbra is **a helyreállítás módjával egyetemben építészeti kérdés.**

A romterületek nagy száma – köszönhetően a 19. században és 20. század elején véghezvitt nagy felületű ásatásoknak – jórészt még az ásatók által felhagyott stádiumban van. Európában ez egy visszatemetett, konzervált, vagy pusztán megtisztított, részben helyreállított állapotot jelent. Néhány évtizede érzékelhető egy olyan törekvés, amely már az ásatások lezárását követően, vagy annak folyamán próbál koncepciózusan bizonyos objektumokkal, ritkábban a teljes területtel műemlékvédelmi szempontból is foglalkozni. Ennek módszere lehet a szabadon hagyott falcsontok konzerválása, védőtetők építése, részleges vagy teljes rekonstrukció, ami nagymértékben függ a turisztikai adottságoktól, az abban rejlő lehetőségektől is. A nyugat-európai régészeti-műemlékvédelmi törvények csak indokolt esetekben engedik meg az ásatás befejezése utáni visszatemetést, noha sok esetben a konzerválás ellenére a lassú pusztulás csak így akadályozható meg.⁴ A viszontagságoknak kitéve a konzerválás hosszútávon általában nem elégséges megoldás, inkább egy védőtető, védőépület létesítése lehet kívánatos. A módszereknek a romokhoz való illeszkedésen túl tájbaillőnek is kell lenni, gondoljunk csak egy hellenisztikus, vagy római városszerkezet összképére, annak az organikus, tájbaillesztett mivoltára, amelyet egy rossz arányú beépítés, aránytalan visszaépítés könnyen felboríthat. Egy *anastylosis*⁵ módszerrel véghezvitt rekonstrukció – amennyiben egy nagyobb terület néhány, vagy egyetlen objektumára terjed csak ki – szintén komoly beavatkozás a „megszokott összképbe”. Sok esetben kulisszahomlokzatok épültek, a térstruktúra csak jelzésszerű, így biztosítva némi folyamatosságot a rommező és az új/régi térfalak között. Az újbóli felépítés mellett sokszor citált érv, miszerint az ásatás során az eredeti kontextus nemcsak a felszínen és látványban, hanem a kibontott rétegsorban, omladékban amúgy is tönkremegy, így a feltárt elemeknek egy lehetséges megóvása a rekonstrukció. Azonban a legkritikább esetben olyan teljes a feltárt struktúra, hogy kisebb-nagyobb mértékű kiegészítések nélkül, segédstruktúrák beépítését mellőzve bemutatható lenne. Az egyes elemek, tagozatok, oszlopok sok esetben már a korabeli felszíni erózió, a pusztulás körülményei következtében oly mértékig sérültek és hiányosak, hogy a restaurálási-rekonstrukciós nehézségeken túl esztétikailag is kifogásolhatók. Ebben az értelemben a legnagyobb problémát az értelmezhetőség és látvány-korrekció érdekében tett kiegészítések mellett az okozza, hogy az erőfeszítések ellenére sem érzékeli a látogató a korabeli építészeti valóság egységét és finomságait, továbbá a városi struktúra, a teresedések, a térarányok egyáltalán nem, vagy csak a szakavatott szemnek foghatók fel.⁶

A 19. század végi műemlékvédelem már említett purista szellemiségű helyreállításai mind egy idealizált, helyes értékítéletektől mentes állapotot céloztak. Turisztikai szempontból és a látogató szemével ez a jelenség ma is nyomon követhető; az újonnan felépített műemlékek, rekonstruált objektumok egy ásatási terület attrakciójává válhatnak. Piaci értéke van már néhány felállított oszlopnak is, amelyek az utazási irodák prospektusaiban, képeslapokon, útikönyvekben hirdetik a régészet, az építészet és a műemlékvédelem megérdemelt dicsőségét. A helyreállítás minősége és létjogosultsága ebből a szempontból teljesen másodlagos, mellékes.

³ Az első bemutatás terveit Hajnóczy Gyula, a legutóbbiét Mezős Tamás készítette.

⁴ Schmidt, H., Wiederaufbau. Denkmalpflege an archäologischen Stätten Bd. 2. Stuttgart, Theiss 1993.; Schmidt, H., Schutzbauten. Denkmalpflege an archäologischen Stätten Bd. 1. Stuttgart, Theiss 1988.

⁵ Velencei Charta, 15. fejezet. Az *anastylosis* fogalom N. Balanos után 1925 óta használatos, 1931-ben az Athéni Chartában szerepel. Egy régészeti-építészeti megalapozott, meghatározóan eredeti elemekből konstruált helyreállítást jelent.

⁶ N. P. Stanley Price, Conservation on Archaeological Excavations. ICCROM, Rome 1995.

A romokkal, régészeti lelőhelyekkel való bánásmód, valamint a szóba jöhető, illetve alkalmazásra került helyreállítási módszereknek mind Magyarországon, mind külföldön számos jó és rossz példáját lelhetjük fel. A legtöbb esetben nem az egyes objektumok esetében alkalmazott műemlékvédelmi módszerekben, vagy elhibázott a koncepcióban, hanem **a komplex, progresszív szemléletmód hiányában kereshető a hiba**. Sok esetben tisztázatlan a célja egy tervezett bemutatásnak, védőépületnek, konzerválásnak, vagy éppen teljes rekonstrukciónak. Egy régészeti park kiépítésének felvetése már eleve magában hordozza a koncepció meglétét, mivel az egész létesítmény nyilvánvalóan egy adott együttes, objektum, esemény bemutatására hivatott a látogatók számára - annak minden infrastrukturális szükségletével.

Nem könnyebb a helyzet például egy közel keleti, tehát alapjában véve jó állapotúnak tekinthető rommezőn sem. Az első régészeti feltárások, felfedezések általában évszázados múltra tekintenek vissza, hasonlóképp a rendszeres ásatásokhoz. A pillanatnyilag kedvezőnek látszó időjárási körülmények nem kényszerítik rá az ásatókat, hogy a védelemmel, bemutatással is foglalkozzanak, azonban a természet lassan, de könyörtelenül elpusztítja a maradványokat. Az évszázadok óta föld alatt megmaradt márványtömbök, szerves anyagok lassan mállásnak indulnak, a buja növényzet pedig újfent ellepi a falcsonkokat.

A régészeti feltárások során előkerülő struktúrák alapvető jellemzője romos állapot, amely fizikai és kémiai mutatókban objektíven is lemérhető. Az emberi tevékenységgel egykoron átalakított és különböző addíciókkal létrehozott struktúrák **a természeti erők által dinamikus változásokon esnek át** – egyensúlyi állapot felé törekedve. Ez az állapot a körülményektől függően a legkülönbözőbb előrehaladottsági stádiumban lehet. A megőrzést célzó beavatkozások az állapotromlást hivatottak megállítani, lassítani a szerkezet stabilizációjával, rekonstrukcióval, restaurálással-konzerválással vagy éppen az időjárási hatásoktól való mesterséges védelemmel.

Az ásatások és az előkerült leletek körülményei nagy változatosságot mutatnak. Mindegyik eset más fizikai környezetet és megőrzési lehetőségeket rejt magában. Sok esetben a legegyszerűbb eszközökkel megnövelhető a maradvány élettartama; bár teljesen adaptálható módszer és azonos körülmény nem létezik. A koncepcionális tervezést és a választható módszerek skáláját az alábbi faktorok határozhatják meg:

- Az adott struktúra a saját korában milyen építéstechnikával készült, egykori építési hibák
- A választott szerkezeti és anyagtani jellemzők, milyen állapotban maradhatott fenn
- Az elpusztulás, felhagyás korában milyen folyamatok mehettek végbe: árvíz, tűzvész, rombolás, stb.
- (Vissza)kerülés a talajba – és az ezáltal védelem mikor történt meg
- Milyen fizikai-kémiai folyamatok mentek végbe, különös tekintettel a legújabb kor drasztikus változásaira
- Milyen módszerrel és mikor került (újra)feltárássra az adott együttes
- Milyen helyszíni, konzerválási eszközök kerültek alkalmazásra, ezek hatékonysága megfelelő volt-e
- Milyen módszerrel készült a végleges megoldás a megőrzésre
- Milyen alaposággal készültek tervek a bemutatás koncepciójára, és részletmegoldásaira vonatkozóan

Műemlékvédelmi és építészeti szempontból az alábbi egy lehetséges osztályozás, kategorizálás egy ásatási területen véghezvihető módszerekre:

-**konzerválás:** a töredékesen fennmaradt *in situ* és kiemelt maradványok kiegészítések nélküli állagmegóvása

-**restaurálás:** a még részben épen maradt, az esztétika és az értelmezhetőség érdekében tett kiegészítésekkel végrehajtott állagmegóvás

-**anastylosis helyreállítás:** az ásatási területen megmaradt, és/vagy az ásatások során előkerült leletek felhasználásával meghatározóan eredeti elemekből álló bemutatás

-**rekonstrukció:** új elemekből épített többé-kevésbé pontos, **szerkesztett reprodukciója** egy valaha létezett struktúrának, amely amennyiben eredeti maradványokkal nincs kapcsolatban, nem minősül műemlékvédelmi kategóriának.

-**védőtetővel** történő bemutatás: általában a kontinentális klímán a tető nem sok mindent old meg a romokat veszélyeztető problémák közül. Amennyiben az esővizet és más csapadékot hatásosan távol tud tartani a romtól és a régészeti kontextusoktól, akkor hatékony lehet, de a bemutatás, és **az interpretálás eszköztárát jelentősen korlátozza** a kitétsége okán is.

-**védőépületben** történő bemutatás: különösen a hazai klimatikus viszonyok közepette úgy tűnik, hogy a védőépületben foglалás jelentheti a legsikeresebb, jóllehet legköltségesebb, de fenntartható megoldást romemlékeink megőrzésére és bemutatására. A fizikai védelmen túl a zárt, de átszellőztetett, vagy akár temperált térben a restaurálás és bemutatás lehetőségei jelentősen kitégúlnak.

A műemlékvédelem és az építészettörténet egyik alapvető problémáját és folytonos vita tárgyát képezik a rekonstrukciók. Amennyiben eredeti romok kerülnek bemutatásra, részleteikben vagy teljesen rekonstruálva, fennáll a veszélye az eredeti állapot visszafordíthatatlan pusztulásának. Kivételes esetekben – például a xanten-i Hafentempel⁷ - ügyes mérnöki megoldásokkal az eredetit is meg lehet óvni, és az újat, mint replikát, elképzelést, legvalószínűbbnek tűnő rekonstrukciót 1:1-es léptékben anyaghűen, témodellként be lehet mutatni. A konzerválás helyett az eredeti falcsomkokon történő visszaépítés ténylegesen elpusztítja az ásatási kontextust, azonban ennek fontossága is minden esetben mérlegelendő. Egy jól sikerült, megalapozott (azaz elégséges „eredeti”-vel és adattal rendelkező) rekonstrukció, visszaépítés is ugyanolyan jól védheti az eredeti együttest, mint a konzerválás-restaurálás, vagy éppen egy oda nem illő védőépület, az effajta beavatkozás korlátja az eredeti romok statikai állapota lehet. Az egykor nagy teherbírású falak évezredek elmúltával általában elveszítik statikai teherbíró képességüket, továbbá a ráépítés, majd a rekonstrukció befejezése végképp eltüntethet mindent az eredeti látványából, amely hitelesítheti a beavatkozást és jó értelemben a didaktikusság érzetétét kelti.

Néhány funkciójában is hiteles, tehát az eredeti visszaállítását célzó rekonstrukciót kivéve az antik romok általában közvetlenül használhatatlanok, az egyre növekvő turizmust is kiszolgáló szerepük van. Nehéz megtalálni az egyensúlyt egy megfelelően konzervált, restaurált, ugyanakkor attraktív és a reprezentált múltat is többé-kevésbé hitelesen tükröző együttes létrehozásában. Erre Magyarországon az utóbbi időszak egyik sikertörténete a pécsi ókeresztény temető sírjainak megmentése és bemutatása, sok szempontból szerencsés a szombathelyi Iseum újragondolása. Pécs esetében az

---

⁷ A. Rieche, Führer durch den Archäologischen Park Xanten. 1999.

addíciók mennyisége, a kiegészítések mértéke és az új szerkezetek mérnöki jelentősége-esztétikai kivitele szerencsés harmóniát alkot.⁸ Mind kultúrpolitikai-társadalmi, mind pedig restaurálási-bemutatói „kényszerek” a lehetőség szerinti legtöbb bemutatása irányába mozdulnának, azonban az utóbbi évek gyakorlata több, különösen veszélyeztetett helyszínen mást eredményezett. A lascaux-i barlangnál (Font-de-Gaume/Dordogne/Franciaország) jónéhány éve már csak egy terem kópiája látogatható. Érdekes megoldás született az angliai Salisbury melletti Stonehenge esetében is, ahol a látogatói központot az English Heritage viszonylag távol telepítette az objektumtól, így a busszal érkező látogatók esetleg mellőzik is az eredeti megtekintését. A jövőben az ásatási területeken konzerválási-megőrzési okokból – bármily óriási is például a Közel-keleten vagy Kisázsában az épített örökség volumene – jóval többet kell a feltárt maradványokkal foglalkozni. A helyre nem állított, illetve a sérülékeny leletek „hozzáférhetőségét” korlátozni kell, és a turizmust által igénybe vehető területeken kell megfelelő tervezéssel a bemutatásra szánt anyagot koncentrálni. Szükség van attrakciókra, látványos rekonstrukciókra, és egyre nagyobb szerepük lehet a virtuális, a helyszínen vagy egy külön látogatói központban történő bemutatásoknak. Hogyan lehet elkerülni mégis a hamis, pusztán a látogatói igényeken alapuló, a show-business irányába elcsúszó koncepciót?⁹ Mit céloz meg tulajdonképpen a tervezett együttes látványban, történeti hűségben, látogatóközpontúságban? Fontosabb a régiségérték (Alterswert), a történeti érték (historische Wert) vagy a művészeti értéket (Kunstwert) helyezzük előtérbe?

A helyben megőrzött római kori emlékek bemutatása az Alpoktól északra fekvő területeken a 19. század második felétől kezdődően indult meg. Jellegükben ezek a nyitott romkert és a mellette épült múzeum (pl. Aquincum) változattól, a védőtetős és védőépületes változattól (Weissenburg, Aalen, Xanten), egészen a teljes rekonstrukcióig (pl. Saalburg, Carnuntum, Kempten, Xanten) terjedő változatokat foglalták magukban. Az azóta eltelt időszakban a helyszíni bemutatás lehetőségeit nemzetközi (pl. Velencei Charta) és helyi jogi keretek (nemzeti örökségvédelmi jogszabályok) szabályozták, illetve formáit az adott helyszín lehetőségei, valamint az **építészeti és muzeológiai trendek** szabták meg. Jelenleg több százra tehető azoknak a helyben megőrzött római kori építészeti maradványoknak a száma, melyek Európa közös római gyökereit hivatottak megőrizni, bemutatni és továbbörökíteni az utókornak.

A védőépületek, tetők tervezése talán az egyik legkomplexebb, minden szakterületet érintő feladat. Építészeti talán a legnehezebb a megfelelő szerkezet és formavilág-választás, amely együttes nem uralkodhat az eredeti, tehát a bemutatandó romok felett, ugyanakkor a túlzott semlegesség sem feltétlenül jó irányvonal minden esetben.

Az Ahrweiler-ben (Bad Neuenahr¹⁰/Rheinland-Pfalz, 1993) épített római „Am Silberberg” 2-3. századi római villaépület fölé emelt védőépület impozáns látványt nyújt és betölti legfontosabb funkcióit: védi és bemutatja az eredeti romokat. A **nagy magasságú mérnöki faszerkezet azonban eluralkodik a romok látványa felett.** A főként konzervált és mértéktartóan kiegészített romok így térélményt az egyetlen, festett boltozatú helyiségen kívül nem nyújtanak. A romok bejárását biztosító rámpák, járdák az eredeti térszervezést figyelmen kívül hagyva is nehezítik az egykorihoz képest tulajdonképpen 2 dimenziós megmaradt maradványok megértését. Előnye viszont ennek a bemutatásnak, hogy a régészek által feltárt állapot mutatható be, ami egy szabadtéri bemutatásnál elképzelhetetlen. A kontinentális klimatikus viszonyok között valóban ritkaság, hogy ilyen jó állapotban maradnak fenn az építészeti részletek. A védőépület magas építészeti színvonala, dinamikus formavilága jó választás az

⁸ Lásd: Weiler Á., Pécs ókeresztény emlékeinek bemutatása. A Világörökségi Lista új kitüntetője. MÉ 2003/4, 3-7.

⁹ Áttekintés a témakörhöz: Puczko L.-Rátz T., Az attrakciótól az élményig. A látogatómenedzsment módszerei. Geomédia Szakkönyvek, Budapest 2000.

¹⁰ Museum Roemervilla, Am Silberberg 1., 53474 Bad Neuenahr-Ahrweiler

egyébként egy autópályalehajtó-csomópontjában megvalósult bemutatásnak. Tipológiai szempontból az eredetit csak kiterjedésében figyelembe vett, attól eltérő szerkezeti rendszerű és formavilágú a védőépület, emiatt **a Romkert esetében ezt a megoldást, azaz egy látványos szerkezetű fedés építését mellőzni javasoljuk.**

Bliesbruck-Reinheim (Németország-Franciaország) Europäischer Kulturpark/Parc Archéologique Européen/Európai Kulturpark¹¹ (Saarland) fürdőjét építészeti nagyvonalúan tervezett, külső formavilágában modern védőépület foglalja magába. Egy érdekes, többé kevésbé összefüggő romterületet érintettek a bemutatási-rekonstrukciós munkák. A leglátványosabb objektum kétségtelenül az egykori fürdő lefedése, amely kissé modorosan ugyan, de alapvetően jól bemutatja és értelmezi az eredeti maradványokat. Az épület fő vázas szerkezeti rendszere – ragasztott fatartók – világosan elkülönül a római falaktól. A felületképzések igényesek, azonban egy teljesen önálló, megtervezett épülettel állunk szemben – ez jól látszik a gondosan „végigtervezett” homlokzatokon. **Szerencsésebb lett volna semlegesebb, nyugodtabb felületeket képezni,** és többet mutatni a belsőből. Az épület belső világa sokkal izgalmasabb az eredeti interpretációja szempontjából, jól megválasztott arányú kiegészítések, az egykori tereket érzékeltető térelhatárolások a rekonstrukciós rajzokkal informatívak. Mint mindig, tervezői koncepció kérdése, hogy az addíció mennyire képes és mennyire akarja tömegében, alaprajzában, a magasságokban követni az eredetit, illetve annak elméleti rekonstrukcióját. Minél világosabb a képlet, azaz az egykori kubatúra és az új viszonya, annál sikeresebb lehet a különböző mediális eszközökkel kísért bemutatás. Bliesbruck esetében **a védőépület önálló entitássá, saját arculatú házzá vált, emiatt sokat veszített nagyvonalúságából, és esetünkben nem lehet követendő példa.**

Museo Galo-Romano de Perigueaux/Gallic-Roman Museum in Perigueaux (Franciaország) - Római perisztíliumos ház védőépülete, múzeum, Jean Nouvel építész tervei alapján.¹² **A római épületmaradvány nagyvonalú lefedése a romokat tisztán értelmezhetővé teszi.** A mennyezetre felfestett periodizált alaprajz szellemes megoldás, segít a tájékozódásban, érzékelteti az egykori méreteket, arányokat és funkciókat. A high-tech anyaghasználattal, a lebegő tető érzetének megoldásával korszerű, látványvilágában is egy városi környezetbe illő konstrukció született. **Példaértékűnek tekinthető az épület formai kialakítása, amely jórészt az optimalizált szerkezetek miatt nagyvonalú és kellően visszafogott.** Mind koncepciójában, mind pedig részletképzésében példaértékű.

Welschdörfli/Chur (Svájc) - római ásatási terület védőépületei, 1985-86, Peter Zumthor építész tervei alapján.¹³ A fa- és acélszerkezetű épületek függőleges tartószerkezetei nem az eredeti rommaradványokra terhelnek, így műemlékvédelmi-konzerválási szempontból kedvező megoldást eredményeztek. A szép textúrát, izgalmas fél-transzparenciát eredményező határozott kubusok is abba az elvi kategóriába sorolhatók be, amikor a védőépület sem formavilágában, sem térstruktúrájában nem idézi meg az eredetit, ezáltal annak „szabad” interpretációját teszi lehetővé. **Zumthor terve több azóta megépült sikeres védőépület archetípusává is vált,** egyik legjobb példa Teurnia-ban (St. Peter-in-Holz, Karintia) egy korakeresztény bazilika lefedése. A lamellás homlokzatképzés előnye, hogy a

¹¹ Parc Archéologique Européen/Europäischer Kulturpark Bliesbruck-Reinheim, Sarreguemines 1988; Parc Archéologique Européen/Europäischer Kulturpark Bliesbruck-Reinheim, Guide du site archéologique/Führer zur Ausgrabung, Sarreguemines 1992; Ch. Autexier, Le site archéologique de Bliesbruck-Reinheim: Chantier pilote de la coopération régionale transfrontalière, in: ELSA-Saarbrücken/CFJA; Recht und Gesetz im deutsch-französischen Dialog. Loi et Droit dans le dialogue franco-allemand (=Annales Universitatis Saraviensis), Köln, 1997, 107-116.; www.archeo57.com; www.europaeischer-kulturpark.de

¹² El croquis 112-113, 2002, 332-343., továbbá: <http://www.arcspace.com/features/ateliers-jean-nouvel-vesunna-gallo-roman-museum/>

¹³ Architecture and Urbanism (A+U) February 1988, Extra Edition

romokat épületfizikai értelemben jó körülményt között tartja. A fagytól ugyan nem tudja megvédeni, de a nedvességet távol tartja, továbbá a folyamatos átszellőztetés lehetősége a talajpárát is kezeli.

A Traianus császár által alapított Colonia Ulpia Traiana (CUT) romjai felett mintegy 40 éve épül és működik a Xanten-i Régészeti Park (Archäologischer Park Xanten, APX). A római város az ókori Köln mellett Germania Inferior második legnagyobb települése volt, ma **a részben helyreállított mintegy 73 hektár alapterületű város valamint a temetők Németország egyik legnagyobb régészeti-műemléki együttesét képezik, emiatt a teljes Hajógyári Sziget projekt tekintetében példaértékű lehet**, sok párhuzamosság figyelhető meg a kiindulási adatok, a fejlesztés és az elért eredmények tekintetében. Topográfiailag szerencsés és érdekes módon a középkori és a mai Xanten a várostól távolabb, az antik temető helyén épült fel. A római épületek romjai kőbányaként működtek a 18. századig, amikor a mezőgazdasági művelés végképp eltűntette az utolsó felszíni maradványokat is. A második világháború után bizonyos területek építkezések áldozatául estek. Az 1969-ben körvonalazódó terv egy Rajna holtág újbóli elárasztásával vízi-szabadidőpark létrehozását célozta meg. Az ókori romterület további művelése közben csónakházak, éttermek, üdülőlétesítmények építésével az egyedülálló kulturális örökség sorsa végképp megpecsételődött volna. A régész szakértők bevonásával továbbgondolt ötlet már egy Régészeti Park megvalósítását tűzte ki célul, a szabadidős tevékenység és a római város, mint különleges attrakció sajátos ötvözetét. A korabeli politikai vezetés döntései már egy sikertörténet kezdetét jelentették: a telkek felvásárlása és az anyagi források biztosítása előreláthatóvá és tervezhetővé tették a monumentális beruházást. Az 57-es számú főúttól keletre fekvő területek a kikötővel együtt egységet alkottak, azonban a Forum, Capitolium és a fürdő a tervezett parkon kívül estek. 1975-től már a nyugatra eső területek is a park részét képezték. A régészeti lelőhelyek hosszútávú megőrzésének egyik módja az ún. „régészeti rezervátumok” létrehozása. Ezek célja egyrészt a beépítéstől való megóvás, valamint a jövőbeni tervszerű kutatások biztosítása. A régészeti park, mint elméleti definíció és mint a műemlékvédelmi gyakorlat egyik lehetséges alkalmazása évtizedek alatt érdekes, sokszor ellentmondásos eredményeket és látványt produkált. Xanten esetében a már évtizedek óta tartó ásatások indukálták a tervezés és megvalósítás elindítását, amely első lépésként a város déli részét, az amfiteátrumot és környékét érintette. A cél egy új, szakmailag megalapozott, turisztikailag is attraktív együttes létrehozása volt. A régészeti bemutatás és szabadidőpark komplexum méreteiben és kiépítésében is felülmúlta a korábbi kezdeményezéseket, mint pl. a Saalburg limes erőd részrekonstrukciója. **Egyre másra születtek a mottók és vezényszavak: régészetet megérinteni, megélni, élvezni, a történelmet mint szórakozást megismerni.** „A régészeti park nem válhat halott múzeummá”, írta a Landschaftsverband Rheinland szórólapja 1975-ben, hanem „a látogatók kell, hogy élettel megtöltsék”. A rekonstrukciós munkák a város délkeleti sarkában a védművek részbeni helyreállításával kezdődtek. A falak és tornyok megépülte után következett az amfiteátrum részrekonstrukciója, valamint a kikötői templom (Hafentempel) didaktikus bemutatása. Az anyagi lehetőségek miatt kisebb objektumok teljes rekonstrukciójára esett a választás, mint pl. a vendégház, vagy éppen a Burginatum-kapu az északi oldalon. Az egyes építmények rekonstrukciójánál természetesen a csekély maradvány magától értetődően óvatosságra, megfontoltságra intett. Noha szinte mindenütt hiányoztak a felmenő falak, és csupán az alaprajzi rendszerek rajzolódottak ki az alapfalak által, az adott időszak (Kr.u. 2-3. sz.) analógiáinak segítségével újra kellett tervezni az épületeket. A korabeli építőanyagok felhasználásával, mai technológiával és az aktuális építési előírások betartásával épültek az objektumok. Jórészt a használhatóság és a biztonsági előírások betartása érdekében történtek a megalkuvások, **így tudományos igényű kísérleti régészetről nem beszélhetünk.** A fáradtságos és sokszor kevés sikerrel kecsegtető kísérletek nehezen egyeztethetők össze nagyszabású, rentábilis turisztikai látványosságok mielőbbi létrehozásával. A közönségsiker egyik titka ugyanakkor éppen a „hitelességben” rejlik – római jellegű látványparkra jó pénzért nem mindenki kíváncsi...

A terület bemutatásának fontos koncepcionális eleme egy sűrűn beépített negyed megépítése volt, amely részben valósult meg. A fogadó és fürdőkomplexum funkcionális elrendezésében és a részletek kidolgozásában „hitelesen” került felépítésre. A hitelesség ebben az esetben természetesen a kisszámú lelet értelmezésére és szakmailag megfelelő analógiák alkalmazására vonatkozik. A falfestményekkel

díszített belső terekben a *praeefurnium* befűtésével római módra lehet a fürdőkultúrát megélni, a *tabernae*-ben étkezni, a szálláshelyek pedig ókori színvonalú szálláslehetőséget nyújtanak. Az alapvetően előképek, források tanulmányozásán alapuló (re)konstrukciót egy közönségorientált, szabad felfogású értelmezés eredményezte, amely a római városi élet materiális megidézésére volt hivatott. Az antik léptékben is nagynak számító területen egymástól tekintélyes távolságban, **a legkülönbözőbb módszerekkel bemutatott épülettípusok-objektumok azonban a legkevésbé sem nyújtják egy római város összképét.** A városfal, a tornyok, kapuk rendszere ugyan lenyűgöző is lehet, azonban a „Hafentempel” már egy sajátos preparátuma az in situ bemutatott és megőrzött alapozásnak és a didaktikusan, de látványnak keveset mondóan megépített felmenő szerkezetnek.

A Xanten-i Régészeti Park közönségsiker a maga módján, noha a bemutatási folyamat során (még?) nem épült meg a célként kitűzött urbánus struktúra. A korabeli életmód és a mindennapok mérhetetlen sokszínűsége sajnos csak részben, egymástól fizikailag is elválasztva élhető meg. Egy sajátos, római előképek alapján eredeti alapfalakon épített modell-együttes, mely a „(re)konstruktor” tervező, illetve a műemléki „divatirányzat” stílusjegyeit inkább képviseli, mint a római eredetit. **Érdekes és értékes a létrehozott struktúra, azonban nincs meg a korszellemet átörökíteni-bemutatni képes egységesség.** A korszellem, amely oly sokunkat izgatja, érdeklí az antikvitás irodalmában, iparművészetében, építészetében és nem utolsósorban az életmódban, ahol a birodalom dicsősége, pompája és nyomora koherens képet alkot. Ez darabokra hull, és egy letűnt kultúra össze nem függő mozaikszemcséivé válik. A modern építészeti-kertészeti eszközök révén még azt a néhány kapaszkodót sem kíméljük, ami legalább a topográfiából és az építészet tipikusságából magától értetődően adott. Gondoljunk csak az insula-rendszer növényzettel való érzékeltetésére, vagy bizonyos épületek túlzottan didaktikus felfogású térstruktúrájára.

Sajnálatosan a közelmúltban megépült fürdő-védőépület végképp megfosztja a valós élményre vágyó látogatókat minden reményüktől: a fürdőkomplexum romjai felett készített „struktúra rekonstrukció” anyagtalanná, tömeg és térérzetet elűző módon védi ugyan az eredeti maradványokat, miközben a karcsú acélváz virtuozitása minden figyelmünket a térvolumenben relatív csekélynek tekinthető eredetiről eltereli. Túlságosan vad, nyers és kontrasztos az addíció. Nem szerves része, kiegészítése, befogadó háza a célobjektumnak, és egy hajdanvolt koncepciónak.

A vizsgált esettanulmányok közül régészeti szempontból pozitív vonásokat mutat Piazza Armerina tömbrekonstrukciós példája vagy az athéni Akropolisz Múzeum, az eredeti romok felett „lebegő” múzeumi terének példája. Mindkettő mellett, hogy hiteles, rendkívül látványos, azonos helyen oldja meg a hitelesség, a látványosság és a romok értelmezésének problémáját. Kevésbé tartjuk látványosnak a Weissenburg-jellegű lefedést, vagy a xanteni fürdő tömbrekonstrukcióját, a megvalósult formában, ami az értelmezés szempontjából sem jelent tökéletes megoldást. Az Aula esetében mindenképpen elkerülendő a carnuntumi újraépítés, amely az eredeti emlék teljes elfedésével jár, s jelentős hitelességi kockázatot jelent.

A magyarországi római kori bemutatóhelyek elsősorban a limes mentén, illetve a Borostyán út mentén csoportosulnak. A hazai helyben bemutatott emlékek közül Aquincum polgárvárosa, Szombathely (Járdányi Paulovics István Romkert), valamint Gorsium példája jelzi a védőépületes romkert típusú bemutatóhelyeket. Ezekhez a legutóbbi időszakban a savariai Iseum, korábban a fertőrákosi mithraeum rekonstrukciói csatlakoztak. Az osztrák és német területekhez képest is viszonylag csekély helyszíni bemutatóhelyek számának növekedése a **Limes Világörökség projekt** kapcsán, a Duna mentén várható.

A rekonstrukciót és az interpretációt tekintve az értelmezés szempontjából felállíthatunk egy tipológiát, amely egyik szélsőértékének a visszatemetett rommaradványt, másoknak a minden részletében rekonstruált-visszaépített állapotot tekinthetjük:

- I. A feltárás után a maradványok állagmegóvási célból részleges konzerválásra, majd visszatemetésre kerülnek. Ez a hozzáállás alapvetően ellentétben áll az európai ajánlásokkal, így lehetőség szerint kerülendő. Az ásatási engedélyek kiadásánál is szempont a megőrzés és esetleges bemutatás kérdése. A leletmentő feltárásoknál a maradványok jórészt a dokumentálás után megsemmisülnek, így ott a visszatemetés problémája fel sem merül.
- II. Alapvetően műemlékvédelmi-restaurálási módszerek tekintjük, ha romok - általában kismértékű - felfalazással konzerválásra kerülnek. Az alaprajz érzékeltetésén túl, - ami csak megfelelő rálátás esetén érvényesül - nem tekinthető építészeti megoldásnak és interpretációnak az adott emlék bemutatása szempontjából. A hazai gyakorlat a tárgyalt témakörben általában ehhez hasonló megoldásokat eredményezett - néhány kivételtől eltekintve.¹⁴
- III. Építészeti megoldást keresve a romkonzerválással - a térérzet szempontjából bizonyára - jórészt egyenértékű, ha a romok struktúrájához nem igazodó, attól független, alapvetően formailag is más konstrukcióban védőtető-épület készül.¹⁵ Előnye, hogy egy általában betonkoszorúval védett, tervezett vonalvezetésű falcsonkrendszer helyett jórészt az ásató által feltárt állapot mutatható be.
- IV. Az építészeti struktúra egykori jellegét-méretét hivatottak érzékeltetni az egy nagyobb, összefüggő romterületen épített részrekonstrukciók, a „harmadik dimenziót” kísértő vertikális kiegészítések. Ezek megfelelő információs anyag esetén a szakemberekben és az avatottabb látogatókban már az egykori tereket is érzékeltethetik, azonban a teljes - sokszor városrész méretű - struktúrában alapvetően nem befolyásolják a látványt és a kialakult „térérzetet” - vagy inkább annak hiányát.¹⁶
- V. Látogatói szempontból sikeresebb megoldásnak tekinthetők, amikor egy lehetőség szerint együttes bizonyos önmagában is értelmezhető egysége - pl. egy terme, udvara, stb. - kerül visszaépítésre, így szerencsés esetben a rom többi egysége is elképzelhető.¹⁷ Ilyen megoldások többnyire védőtetők alatt készülnek, amikor nem szükséges az egyéb épületszerkezeti problémákat is megoldani, továbbá a romok fennmaradása szempontjából szerencsésebb klímájú országok romterületein találkozhatunk ezzel a problémával.
- VI. Térérzet szempontjából szerencsés lehet, ha a védőépület követi az eredeti alaprajzi rendszerét - legalábbis külső kontúrjában, lehatárolja a tömegformát és bizonyos részrekonstrukciókkal utal az eredetire.¹⁸
- VII. A tér és tömegarányok érzékeltetésére jó megoldás, ha a védőépület alaprajzi kontúrjában, a szerkezet kiosztásában - jellegében nem feltétlenül - az eredetit követi, felépítményében, tetőformájában pedig a legvalószínűbb építészeti kialakításra utal. Ezen módszerrel a látogatókban egy az egykori állapothoz, illetve annak tudományosan alátámasztható rekonstrukciójához közeli térélmény alakítható ki és műemlékvédelmi szempontból a

---

¹⁴ A kővágószőlősi villaépület konzerválása igen bizarr módon sikerült. A sajátosan „hullámzó” vonalvezetésű fedőbeton zavaró látványt, értelmezhetetlen összképet okoz.

¹⁵ Pl. a Peter Zumthor tervezet védőépületek Welschdörfliben (Chur, Svájc), a Walheim-i védőtető, Catal Höyük-ben a kőkori tell-ásatás védőtetői, Petra-bizánci templom lefedése, Desenzano del Garda-Olaszország: római villa maradványainak lefedése és bemutatása ponyvaszerkezettel

¹⁶ Aquincumban a Collegium Juventutis, Gorsiumban a Nympheum, lásd: Póczy K., Aquincum, Budapest római kori városmagja. Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2004.; Zsidi, P., R. Furger, A., Choyke, A. M., Csontos, K., Aquincum/Augusta Raurica. Élet a Római Birodalom két városában (Das Leben in zwei römischen Provinzstädten), Basel, 1997.; Fitz, J., Gorsium-Herculia. Székesfehérvár 2003.

¹⁷ Erre jó példának tekinthető a Bad Neuenahr-Ahrweiler-i villában a helyreállított boltozatos helyiség, illetve Ephesosban a Hanghaus 2 bemutatása, ahol a megmaradt felmenő szerkezetek csekély kiegészítéssel is értelmezhetők

¹⁸ Erre kiváló példa a Baláca-i villarekonstrukció és bizonyos szempontból a Bliesbruck-i fürdőlefedés, bár ott a kissé túltervezett „tömeg” eluralkodik az eredetin, Piazza Armerina viszont jó példa, az anyagok előregedése bizonyára további problémákat fog felvetni. Figyelemreméltó példa a közelmúltban elkészült Zaragoza-i Museo del Teatro de Caesareaugusta.

didaktikus elvek a legmesszebb menőkig érvényesülnek.¹⁹

- VIII. A látogatói szempontokat és az interpretációs lehetőségek határát az a megoldás elégíti ki leginkább, amikor az épület, vagy épületegyüttes meghatározó, a teljes megértéséhez is elégséges mértékű a feltételezett eredetit bemutató rekonstrukció valósul meg. Ennek megfelelő mértékét nehéz meghatározni, sok esetben a tervezett „csonkolt” állapot sokat ront a látványon.²⁰
- IX. Kevés olyan helyreállítás történik, ahol az egykori állapot teljes bemutatását célzó rekonstrukció történik. Műemlékvédelmi-etikai szempontból ez talán a legnehezebben védhető álláspont, azonban egy rég letűnt kultúra emlékeinek ilyen eszközökkel történő felidézése bizonyos esetekben célravezető elv lehet.²¹ Bizonyos országok sajátos klímájuk és viszontagságos történelmük okán nincsenek abban a helyzetben, hogy az egykor virágzó kultúrákból számottevő, az eredeti állapotot megközelítő emléket fel tudjon mutatni.

Az utóbb felsorolt elvi és gyakorlati lehetőségek építészeti megoldást kereső szélsőértéke a helyreállítási, megőrzési és bemutatás szempontok szem előtt tartásával olyan módszer, amikor **az eredeti értékek szem előtt tartása mellett új építészeti érték is létesül**. Igen nehéz tervezői feladat felvállalni egy ilyen hozzáadott értéket, ami az eredetit szolgálja, de önmaga létjogosultságát is igazolja.

Konklúzió-a tanulmányterv lényegi javaslatai:

1. A végleges tanulmányterv a teljes romkert fejlesztésére ad elvi javaslatot, a vizsgálat alapján ez azt is jelenti, hogy a romkert minden eleme újragondolást igényel.
2. A Romkert jelenlegi kiterjedése lényegében megduplázható volna a buszpályaudvar felszámolásával és a terület parkként történő és szabadidős hasznosításával. Természetesen elképzelhető a területen beépítés, de az egykori városfal vonalát őrző beépítést a pályaudvar épülete mögött „vizuális potenciál”, megőrzése javasolt.
3. Alapvetésnek vesszük a sétány megépítését, ugyanakkor a Romkerten történő átközlekedés előnye számos kérdést is felvet, továbbá építészeti igényt is generál a romok bemutatása tekintetében.
4. A legfontosabb az Aula mozaikjainak megmentése, restaurálása és visszahelyezése (műtárgyként), továbbá az Aula romjai felett az egykori tömeget-teret megidéző védőépület tervezése. Erre javaslatot adtunk a koncepciótervben, kilátóval és anélkül. A Műemléki Tanácsadó Testület (a továbbiakban MTT) egyhangúlag támogatta a bemutatott koncepciót, annak kilátóval bővített változatát, továbbá egyetértett a kortárs építészeti megoldással, és egyfajta építészeti „nyelv” alkalmazását javasolta. A meglévő Lux Kálmán által tervezett védőépület nem tölti már be az eredeti funkcióját, megfelelő dokumentálás után elbontható. Az Aula védőépülete a teljes alapterületét magába foglalja. A szeminárium felől a bejárat előtető magassága az emeleti ablakok alatt végződik, nem zavarva azokat. A belmagasság

---

¹⁹ A Kővágószőlős közelében Hajnóczy Gyula tervei szerint helyreállított mauzóleum tömegrekonstrukciója feltehetően helyes, azonban a kissé szerencsétlen anyagválasztás a tömörszerű épületet transzparenssé tette és ezáltal a vandalizmusnak is áldozatul esett. Sajnálatos módon az őrzés nélküli „bemutatóhelyen” egy szomorú, elpusztult állapotot találunk.

²⁰ A Hechingen Stein-i villa impozáns helyreállításának látványát nagymértékben rontja az árkádíves homlokzat részleges, „műrom”-szerű kiépítése.

²¹ Erre adekvát példa Borg-ban a római villaegyüttes teljes kiépítése: Miron A. (Szerk.), Das Badegebäude der römischen Villa von Borg, Merzig, 1997., további példák többek között Weissenburg-ban a római katonai tábor kapuzatának rekonstrukciója, illetve a Xanten-i városfalak, és kapu, a Herberge együttese.

fokozatosan emelkedik, majd az apszisnál a feltételezett eredeti magasságot modellezzük a térérzet érdekében. A kiemelés függőleges falsíkjára statikus és vetített grafikával idézzük meg az egykori aulater belső világát, ezt az optikai illúziót az apszis origójából élvezhetjük. Az épület szerkezeti és kivitelezési értelemben számos kihívást generál. Az engedélyezési tervekhez talajmechanikai vizsgálatokat kell végezni. Úgy véljük, hogy egy lehetőség szerint előregyártott acélszerkezetű, és nagy elemekben bedaruzott épület lehet a megoldás, amely külső héja reflektáló anyaggal borított. Ennek specifikálása túlnő a tanulmányterv keretein, a tükröződő felület a környezet visszatükrözésével sajátos illeszkedést hozna létre. A kilátó lépcsőháza és a felvonó a középkori várárokból (amely az Aula nagy részének pusztulását jelentette) indítható.

5. Hasonló fontosságú az Oktogonális épületcsoport megőrzése, amelyet a tönkremenetel miatt csak védőépületben tudunk elképzelni, ennek építészeti megoldása a Bazilika apszisa és a kivitelezés alatt álló sétány korlátja miatt több kérdést vetett fel. A MTT a bemutatott tervhez képest jóval nagyobb, a Bazilika járdája és a karoling Várfal, azaz a sétány belső íve közötti teljes terület lefedését javasolta, a melléklet már ezt tartalmazza, ezzel tervezőként is azonosulni tudunk. Ez lényegében egy egyszerű vasbeton vagy acélszerkezetű lemez, a tetején – az Aulához hasonlóan – extenzív zöldtetővel, amely épületfizikailag is sokat segít az épület működésének hatékonyságán. A felület körben üvegezésre kerül, amely egyben információhordozó is, ugyanakkor a teljes, sok periódust felvonultató belső területet védi és értelmezi.
6. Fontos az egykori városfal kiemelése, részleges felfalazása, sokat segít a romkert megértésében – kint vagy bent vagyunk, most nem érzékelhető. Ennek részletkérdés a nagyobb beavatkozásokhoz képest, de fontosnak tartjuk a szem előtt tartását. A módszer felfalazás vagy ún. gabionfal is lehet, ennek eldöntése későbbi tervezési fázisban lehetséges.
7. Lényeges javaslat, hogy a lehető legszélesebb technikai eszközparkkal mutassuk meg az egykori beépítés sokszínűségét, az egyes korokra jellemző építészetet. Ezt virtuális szemüvegekkel, időkapszulákkal, telefonos applikációkkal és egyszerű optikai eszközökkel is elérhetjük.
8. A sétány megépülése után a Karoling periódus válik meghatározóvá, ha más nem történne a területen, akkor a legfontosabb maradványok, azaz a császári palota romjai sokat veszítenek jelentőségükből. A védőépületek megvalósulás esetén a „klasszikus romkert” átalakul, ezt véleményünk szerint fel kell vállalni, amennyiben ez az állapot marad fenn, a kiemelkedő értékek teljes pusztulásához vezet. A MTT egyetértett mindkét védőépület létesítésével, így a még megmaradt értékek megmenthetők és bemutatathatók.
9. A római útkereszteződésnél (a városfalon kívül, az egykori Püspökkertben) feltárt vámház és taberna részleges, de római stílusú rekonstrukciója hiánypótló volna hazai tekintetben, tekintettel a beerdősült egykori kertre nem „zavarná” a romok és a védőépületek összképét. A MTT egyértelműen nem támogatta ezek létesítését, elsősorban a beavatkozások homogenitása miatt. tervezőként úgy véljük, hogy mindkét megoldás jó lehet, de tudunk azonosulni a MTT véleményével, azaz a kortárs és elsősorban preventív építészeti megoldások alkalmazásával, ugyanakkor kihasználva az azokban rejlő interpretációs lehetőségeket. Elképzelhető ugyanakkor a jelenlegi buszpályaudvar területén egy olyan élményközpont létrehozása, amelyben a római világ rekvizitumai élményszerűen kibonthatók, akár épületrekonstrukciók is megvalósíthatók. Így elkerüljük az eredeti és a rekonstrukció keveredését, a látogatók összezavarását.

10. Elképzelhetőnek tartjuk az egykori fogadóépület (most szórakozóhely) revitalizációját, amely mind helyzetében, mind pedig kialakításában megfelelhet az elvárásoknak, természetesen korszerűsíteni szükséges. Ugyanakkor a buszpályaudvar távlati elköltöztetése esetén jelentős potenciál rejlik abban a területben, ahol szerencsés volna a teljes tömb tekintetében közparki, szabadidős funkciók telepítése. Ekkor a régi fogadóépület zárványszerű állapotba kerül, és mérlegelhető a bontása, új hely kijelölése. A vizsgálatunk alapján nem képvisel jelentős, a romkert értékeihez és az egyházi épületek környezetéhez méltó értéket, továbbá műszaki állapota is jelentősen avult az elmúlt évtizedekben. Jelentős hozzáadott érték volna egy korszerű fogadóépület, ennek helyét mindenképpen a buszpályaudvar területének újragondolásával érdemes összekötni.

Felhasznált irodalom:

- Ayala, G. (Szerk.), Altamira Museum and Research Center. Santillana del Mar, Cantabria 1994-2000. In: 9th Venice Architecture Biennial. Spanish Pavilion. Long-Distance Runners. 2004, 250-253.
- American School of Classical Studies at Athens, The Stoa of Attalos II in Athens (Excavations of the Athenian Agora. Picture Book Nr. 2) Princeton, 1959.
- Architecture and Urbanism (A+U) February 1988, Extra Edition
- Autexier, Ch., Le site archéologique de Bliesbruck-Reinheim: Chantier pilote de la coopération régionale transfrontalière, in: ELSA-Saarbrücken/CFJA
- Batz, D., Die Saalburg – ein Limeskastell 80 Jahre nach der Rekonstruktion. In: G. Ulbert, G. Weber, Konservierte Geschichte? Antike Bauten und Ihre Erhaltung. Stuttgart, 1985, 117-128.
- Ceram, C. W., Gods, Graves and Scholars, New York, Knopf; London, 1971, Gollanc; magyarul: A régészet regénye. Budapest, Gondolat, 1959.
- Colonia Ulpia Traiana. Grabung, Forschung, Präsentation. Arbeitsberichte. Nr. ½, Köln 1978-Nr. 7, Köln 1992.
- Darwill, T., Gerrard, Ch., Startin, B., Identifying and protecting historic landscapes. Antiquity 67, 1993, 563–574.
- Deutsche Limes-Strasse. Sehenswerte Bodendenkmale, Rekonstruktionen und Museen. (Szerk.) vom Verein Deutsche Limes-Strasse. Aalen 1999.
- Dincauze, Dina F., Environmental Archaeology. Principles and Practice. Cambridge, 2000.
- Dontas, G., Probleme der Erhaltung und Restaurierung der Akropolis. DiskAB 2 (1975) 111-118.
- Ebeling, K., Altekamp S., (szerk.), Die Aktualität des Archäologischen in Wissenschaft, Medien und Künsten, Fischer Taschenbuch Verlag, 2004
- El Croquis, 112-113, 2002, 332-343.
- El Croquis, 102, 2000
- Fairclough, G., Rippon, S. (Szerk.), Europe's Cultural Landscape: archaeologists and the management of change. EAC Occasional Paper 2, Brussels: Europae Archaeologiae Consilium. 2002.
- Fitz, J., Gorsium-Herculia. Székesfehérvár 2003.

- Guillaume-Gentil, M., Lagier, R., Lüdin, H., Rossel, O., Schär, J., Sauver l'Acropole. Synthèse entre le Genie de Platon et la Technologie du 20ème Siècle. Genf 1977.
- Heimberg, U., Rieche, A., Colonia Ulpia Trajana. Die römische Stadt. Planung, Architektur, Ausgrabung. Köln, 1998.
- Jerem E., Mester Zs., Vasáros Zs., Természeti és régészeti örökség. In: Magyar Múzeumok, 2005. in print
- Kelp, Z., Krauss, J., Brandlhuber, A., Neanderthal Museum für die Entwicklungsgeschichte des Menschen. (Ausstellung September 1996, Aedes West)
- Klee, M., Die Saalburg (Führer zur hessischen Vor- und Frühgeschichte 5), Stuttgart, 1995.
- Miron A. (Szerk.), Das Badegebäude der römischen Villa von Borg, Merzig, 1997.
- Nagy M., A magyarországi régészeti műemlékvédelem helyzete nemzetközi összehasonlításban, In: Visy Zs. (szerk.), Régészeti műemlékek kutatása és gondozása a 3. évezred küszöbén, Pécs, 2003, 21-33.
- Nussbaum, A., Das Original im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit. Juan Navarro Baldeweg: Altamira Museum und Forschungszentrum in Santillana del Mar, Spanien. Architektur Aktuell 2001/4, 144-153.
- Pap N., Régészeti helyszínek turisztikai jelentősége Magyarországon, In: Visy Zs. (szerk.), Régészeti műemlékek kutatása és gondozása a 3. évezred küszöbén, Pécs, 2003
- Parc Archéologique Européen/Europäischer Kulturpark Bliesbruck-Reinheim, Sarreguemines 1988
- Parc Archéologique Européen/Europäischer Kulturpark Bliesbruck-Reinheim, Guide du site archéologique/Führer zur Ausgrabung, Sarreguemines 1992
- Parc Archéologique Européen/Europäischer Kulturpark Bliesbruck-Reinheim, Sarreguemines 1988
- Parc Archéologique Européen/Europäischer Kulturpark Bliesbruck-Reinheim, Guide du site archéologique/Führer zur Ausgrabung, Sarreguemines 1992.
- Pfeile, U., Die Deutsche Limes-Strasse – eine touristische Chance für die Denkmalpflege. In: Denkmalpflege in Baden-Württemberg 4 (1999) 220-223.
- Póczy K., Aquincum, Budapest római kori városmagja. Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2004.
- Pomper, A., Redies, R., Wais, A. (Szerk.), Archäologie erleben. Ausflüge zu Eiszeitjägern, Römerlagern und Slawenburgen. Spuren einer Entscheidungsschlacht, Theiss, Stuttgart, 2004, 96-99.
- Pomper, A., Redies, R., Wais, A. (Szerk.), Archäologie erleben. Ausflüge zu Eiszeitjägern, Römerlagern und Slawenburgen. Im Tal des Urmenschen, pp.118-121. Theiss, Stuttgart, 2004.
- Precht, G., Zur Rekonstruktion und Sicherung des „Hafentempels“ in der Colonia Ulpia Traiana (CUT). In: CUT, 6. Arbeitsbericht zu den Grabungen und Rekonstruktionen. Bonn, 1984, 22-23.
- Precht, G., Der Archäologische Park Xanten – Konzeption und Realisation. In: G. Ulbert, G. Weber (Szerk.), Konservierte Geschichte? Antike Bauten und ihre Erhaltung. Stuttgart, 1985, 82-98.
- Puczkó L. Rátz T., Az attrakciótól az élményig. A látogatómenedzsment módszerei. Geomédia Szakkönyvek, Budapest 2000.

- Puczko L., Rátz T. (szerk.), Turizmus történelmi városokban. Tervezés és menedzsment. Turisztikai Oktató és Kutató Kkt., Budapest, 2003.
- Puczko L., Rátz T., Vonzeró – Látogató – Élmény. Az attrakciómenedzsment módszerei, Geomédia, Budapest, 2000
- Rieche, A., Führer durch den Archäologischen Park Xanten. 1999.
- Schallmayer, E., Rom vor der Haustür. Römerkastell Saalburg nach 100 Jahren auf neuen Wegen. In: Antike Welt 2/1999, 169-174.
- Schallmayer, E. (Szerk.), Hundert Jahre Saalburg. Vom europäischen Grenzposten zum europäischen Museum. Mainz, 1997.
- Schmidt, H., Archäologische Denkmäler in Deutschland – rekonstruiert und wieder aufgebaut. Stuttgart, Theiss 2000.
- Schmidt, H., Schutzbauten. Denkmalpflege an archäologischen Stätten Bd. 1. Stuttgart, Theiss 1988.
- Schmidt, H., Wiederaufbau. Denkmalpflege an archäologischen Stätten Bd. 2. Stuttgart, Theiss 1993.
- Stanley, N. P., Price, Conservation on Archaeological Excavations. ICCROM, Rome 1995.
- Vasáros Zs., Architektúra/archeológia. Régészeti–történeti értékek megőrzése, bemutatás építészeti eszközökkel. Doktori disszertáció 2005. BME Építésztechnika Kar
- Vasáros Zs., Architektúra/archeológia. A Magyar Építőművészet melléklete 2003/4, 5-9.
- Vasáros Zs., Colonia Utopia Traiana. (re)Konstrukciók, addíciók, bemutatások – egy római város utóélete. Magyar Építőművészet 2003/4, 33-35.
- Velencei Charta, 15. fejezet
- Visy Zs. (szerk.), Régészeti műemlékek kutatása és gondozása a 3. évezred küszöbén, Pécs, 2003.
- Weibel, P., Museen in der postindustriellen Massengesellschaft, in: Museumsarchitektur, hrsg. v. Kunsthaus Bregenz, Bregenz, 2000, S. 123f.
- Weiler Á., Pécs ókeresztény emlékeinek bemutatása. A Világörökségi Lista új kitüntetettje. MÉ 2003/4, 3-7.
- Weniger, G-C., Emlékpark az evolúciónak. A Neandervölgyi Múzeum és lelőhely, MÉ 2003/4, 46-48.
- Weniger, G., Auffermann, B. (Szerk.), Zeitreise. Ein Gang durch die Menschenheitsgeschichte. Texte und Bilder aus dem Neanderthal Museum. Neanderthal Museum, 1997.
- Zieling, N., Die Grossen Thermen der Colonia Ulpia Traiana. Die öffentliche Badeanlage der römischen Stadt bei Xanten (Führer und Schriften des Archäologischen Parks Xanten Nr. 19), Köln, 1999.
- Zieling, N., Römischer Badeluxus konserviert. Schutzbau über den Großen Thermen der Colonia Ulpia Traiana bei Xanten. Antike Welt 4, 1997, 345.
- Zieling, N., 110 Jahre Erforschung der großen Thermenanlage in der Colonia Ulpia Traiana. In: Spurenlese. Beiträge zur Geschichte des Xantener Raumes (Szerk.: G. Precht u. H.-J. Schalles), Köln, 1989, 287-292.

Zsidi, P., R. Furger, A., Choyke, A. M., Csontos, K., Aquincum/Augusta Raurica. Élet a Római Birodalom két városában (Das Leben in zwei römischen Provinzstädten), Basel, 1997.

www.aalen.de (Limesmuseum Aalen)

www.apx.de (Archäologischer Park/Regionalmuseum Xanten)

www.archeo57.com (Parc Archéologique Européen Bliesbruck-Reinheim)

www.augusta-raurica.ch (Römerstadt Augusta Raurica/Augst)

www.europaeischer-kulturpark.de (Europäischer Kulturpark Bliesbruck-Reinheim)

www.homburg.de (Römermuseum Homburg-Schwarzenacker)

www.jagsthausen.de (Freilichtmuseum Römerbad)

www.kalkriese-varusschlacht.de (Museum und Park Kalkriese/Bramsche-Kalkriese)

www.landesmuseum-mainz.de (Landesmuseum)

www.neanderthal.de (Neanderthal Museum/Mettmann)

www.roemisches-Mainz.de (Isis-Heiligtum/Mainz)

www.saalburgmuseum.de (Römerkastell Saalburg/Bad Homburg)

www.trier.de (Tourist Information Trier / An der Porta Nigra)

www.villa-rustica.de (Römisches Freilichtmuseum Hechingen-Stein)